

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA 1 (P1)

2016

TIMARAKA: 80

NIKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ri na 11 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A:	Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B:	Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C:	Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi	(40)

2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.

3. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.

4. Khwatihata ehansi ka XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA.

5. Nombora nhlamulo yin'wana na yin'wana ku fana na leswi xivutiso xi nomborisiweke xiswona.

6. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.

7. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.

8. Minkarhi leyi ringanyetiweke

XIYENGE XA A:	50 wa timinete
XIYENGE XA B:	30 wa timinete
XIYENGE XA C:	40 wa timinete

9. Tsala hi vurhon'wana swi vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA A: PROSI

1	Eka nhloko ya xikolo, mutshamaxitulu wa SGB, SGB, vadyondzisi na vadyondzi, ndza mi xeweta. I ntsako eka mina ku tikuma ndzi yimile laha mahlweni ka n'wina ndzi mi funungulela swin'wana swa swihundla swa vutomi leswi ndzi hlanganeke na swona. Ndzi yimile laha mahlweni ka n'wina ndzi ri munhu loyi mi n'wi tivaka hi ku hetiseka. Mi tiva vuhlangi bya mina mi tlhela mi tiva na swiyimo leswo tika leswi ndzi hundzeke eka swona. A ndzi munhu lontshwa eka xikolo lexi xa Hlamalani. Laha ndzi nga yima kona ndzi kota na ku vona tlilasi ya Giredi ya 9 leyi ndzi dyondzeke eka yona malembe yo ringana mune. Loko ndzi languta hala xineneni ndzi vona na nkanyi lowu a ndzi tala ku tshama eka wona hi nkarhi wo wisa loko lavan'wana va ye eku tixaveleni ka swakudya.	5 10
2	Van'wana va n'wina mi nga va mi tivutisa leswaku i mani nkulukumba yeloyi a hi lumbetaka ku n'wi tiva na ku tiva vuhlangi bya yena. Ndzi languteni kahle mi ta ndzi tsundzuka. Hi mina Butikokwana wa xikolo, Ntanguyin'we kumbe Guwela wa nyarhi. Ndza tshemba se ma ndzi lemuka hikuva hi leswi a mi ndzi vitanisa xiswona. A swi twala swi ri mafenya kambe a swi nga ndzi nandziheli hambileswi a ndzi n'wayitela ndzi tlhela ndzi nga kombi ku hlundzuka.	15
3	Ndzi tsundzuka siku leri Thicara Manyarhule na Manana Magoza va nga ndzi vitanela ehofisini ya nhloko ya xikolo. Va fikile va ku eka mina, Tomasi, ha swi vona leswaku wa tirhandza swinene naswona u rhandza xikolo. A wu xwi, a wu xweli, a wu deleli, kambe a wu pasi. Mhaka leyi ya hi vavisa hikuva hi vona u faneriwile hi leswinene. Swi nga endleka hi ri ku tirhiseni ka xikalu xo hoxeka ku pima vutlharhi bya wena. Hi vona swi antswa leswaku u ya exikolweni xo dyondzela mintirho ya mavoko kumbexana hi kona laha nyiko ya wena yi tumbeleke kona.	20 25
4	Kunene ndzi swi gayerile, loko lembe ri hela ndzi ya eka FET College ya le Vaal. Swilo swo fika swi phurumuka, mahlo ya pfuleka na ku dyondza swi sungula ku nandziha. A ndzi nga phikizani na munhu hi ku hiselela. Nsimbi a yi ku hosi eka mina. Ndzi sungula ku va na ndzhuti, ndzi titwa ndzi ri munhu nakambe. Loko ndzi pasile ndzi tirhile eka tifeme to hambanahambana eJoni ku fikela loko ndzi ta eka leyi ndzi nga eka yona sweswi yi nga yo hiselela swikepe leswikulu swi ri endzeni ka mati. I ntirho wo tika swinene. Laha Afrika-Dzonga Vantima lava tirhaka wona a hi tati na xandla, lavan'wana i vanhu vo huma ematikweni ya le handle. Namuntlha tikhampani to lwetana hi mina kasi muholo na wona a ndza ha kombeli, ndzo lerisa leswaku ndzi lava mali muni.	30 35

5	Hi matimunyana lawa ndzi rhandza ku kombisa leswaku munhu un'wana na un'wana u na nyiko ya yena leyi a faneleke ku tihanyisa hi yona. Kambe hi kumeka hi khwekerile laha hi nga lavekiki kona. Ku dyondzeka a hi vudokodela, a hi vujhinyere kumbe vugqweta ntsena. Humani mi ya hala handle mi ta swi vona leswaku ma ha khwekele eka matwisiselo ya xikhale. Vanhu va tinxaka letin'wana va hanya ku hi tlula va tlhela va endla mali ku hi tlula. Mina loyi a ndzi khwekerile laha Hlamalani ndzi langutane na swa xiakhademiki ntsena kasi a hi swa mina. A ndzi vona ku hiselela ku ri ntirho wa <i>vamalambhani</i> kasi <i>malambhani</i> wa miehleketo a ku ri mina. Namuntlha tiko ra hina ri le vuswetini bya vanhu va mintirho ya mavoko kambe siku na siku hi rila hi ku pfumaleka ka mintirho.	40 45
6	Mhaka ya mintirho ya mavoko na ku titumbuluxela tifeme vanhu va titirha hi voxe ya ha ri xihundla xa Valungu. A hi phaphameni, mintirho ya mavoko a hi ya madomu naswona a hi ya <i>vamalambhani</i> . Mina ndzi khensa Manyarhule na Magoza lava nga ndzi khwexunula laha a ndzi khwekele kona. Namuntlha ndzi ba magoza ndzi nyarhula na letin'wana tinxaka. Dyondzani eka mina. Guwela liya yo famba yoxe, Ntanguyin'we, Butikokwana wa xikolo u hundzukile muhiseleri lonkulu.	50 55
7	Na n'wina vadyondzi lava mi nga kona haleno namuntlha, xiyimo xa n'wina xi nga hundzuka. Yingisani loko va mi khwexunula, mi ta swi vona evuton'wini mi ta gwirima kunene.	
	<i>Inkomu!</i>	
	[Vutitumbuluxeri]	

- 1.1 Boxa vito ra ntiyiso ra munhu loyi a vulavulaka. (1)
- 1.2 Xana munhu loyi a vulavula na vamani? Boxa VAMBIRHI ntsena. (2)
- 1.3 Munhu loyi a vulavulaka u feyirile kangani eka Giredi ya 9? (2)
- 1.4 Vula mavito ya vadyondzisi lava nga pfuna xivulavuri lexi. (2)
- 1.5 Boxa vito/ndhawu leyi munhu loyi a a vulavula a ri eka yona. (1)
- 1.6 I ncini lexi a xi endla leswaku vanhu va nga ha lemuki leswaku xivulavuri i mani? (2)
- 1.7 Hi yihi mhakankulu leyi munhu loyi a yi byela vanhu lava? (1)
- 1.8 Nyika tinhlamuselo ta leswi landzelaka:
  - 1.8.1 Ndzi ta ya swi gayela. (2)
  - 1.8.2 Ndzi sungula ku va na ndzhuti. (2)

- 1.9 Xana mavito LAMAMBIRHI ya hi byela yini hi vutomi bya munhu loyi a vulavulaka. Ntanguyin'we na Butikokwana wa xikolo. (4)
- 1.10 Nyika dyondzo leyi u yi kumaka eka vutomi bya munhu loyi. (3)
- 1.11 Mhaka leyi vuriwaka hi xivulavuri ya leswaku munhu un'wana na un'wana u fanele ku tihanyisa hi nyiko ya yena u pfumelelana na yona ke? Seketela. (2)

XITSHURIWA XA B: XIFANISO

Xiyaxiya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

[Xi huma eka: www.wikipedia.org]

- 1.12 Xana munhu loyi a nga laha xifanisweni u tirha ntirho muni? (1)
- 1.13 Xana a wu ta titwa njhani loko a wu ri eka xiyimo xa munhu loyi a nga ka xifaniso? Seketela. (2)
- 1.14 Xana munhu loyi u lava ku phalariwa hi yini? Hlawula nhlamulo yin'we eka leti landzelaka:
- A Hi xo famba.
B Hi mali ya xikolo.
C Hi swakudya.
D Hi xikhongelo. (1)
- 1.15 Hi ku vona ka wena i ncini lexi xi nga endla leswaku munhu loyi a tikuma a ri eka xiyimo lexi? (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa xa C laha hansi kutani u longoloxa tipoyinti ta NKOMBO u kombisa vunene bya xiyanimoya.

SWILETELO

1. Longoloxa NKOMBO wa tipoyinti hi marito LAMA NGA HUNDZIKI 70, u kombisa vunene bya xiyanimoya.
2. Nombora swivulwa swa wena ku suka eka 1–7.
3. Tsala poyinti YIN'WE eka xivulwa xin'wana na xin'wana.
4. Tirhisa marito ya WENA N'WINYI.
5. Kombisa ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke ma ri endzeni ka swiangi emakumu ka nkomiso wa wena.

XITSHURIWA XA C**MATIMBA YA XIYANAMOYA (RHADIYO) ETIKWENI**

Xiyanamoya i xitirhisiwa xa nkoka eka vanhu vo tala kusukela eka minkarhi ya khale. I xa nkoka hikuva xi hi nyika mahungu lama humelelaka laha tikweni, xi tlhela xi hi hungasa hi tinsimu, mintlangu, ta vukhongereri na swinavetiso. Lava va nga lolohiki ku nghenela mimphikizano ya xiyanimoya vo dlemulela timali dyambu ri lo hosi!

Vadyondzi lava nga fambeliki kule na xona na vona va kuma tidyondzo ta xiyimo xa le henhla handle ko kayakaya. Switiviso swa nkoka swa vaakatiko a wu nga swi hupi loko u tiyingiselela xiyanimoya. Lexi tsakisaka hi xona i ku munhu u kota ku tirha mintirho ya yena a ri eku yingiseleni. A xi kavanyeti munhu eka mintirho ya yena. Xin'wana lexi xi tsakisaka hileswaku a xi durhi ku xi xava naswona vanhu vo tala va kota ku xi fikelela. Masiku lawa na tiqingho ta le nyongeni ti na xona.

Hambiloko u etlele wa swi kota ku xi yingisela hikuva a xi lavi ku langutisiwa. Xi tlhela xi haxa hi ririmi ra wena leri u ri twisisaka swinene. Leswi vulaka leswaku xi tlakusa tindzimi hinkwato hambu leti tekeriwaka ehansi. Eka minongonoko yo tala vayingiseri va kota ku nyika mavonelo ya vona ehenhla ka mhaka yo karhi. Loko u ri eku fambeni hi movha wa swi kota ku yingisela swi nga kavanyeti machayeledlo ya wena. Hambu u ri ekule na xona wa swi kota ku kuma mahungu lama ya haxiwaka. Xiyanamoya a xi hlohloteli vulolo eka vanhu. Vantshwa va dyondzisiwa swilo swa kahle na ku tsakela ririmi ra vona hi xona.

[Vutitumbuluxeri]

NTSENGO WA XIYENGE XA B:**10**

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3****XITSHURIWA XA D: XINAVETISO**

Xiyaxiya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

[Xi huma eka: www.google.com]

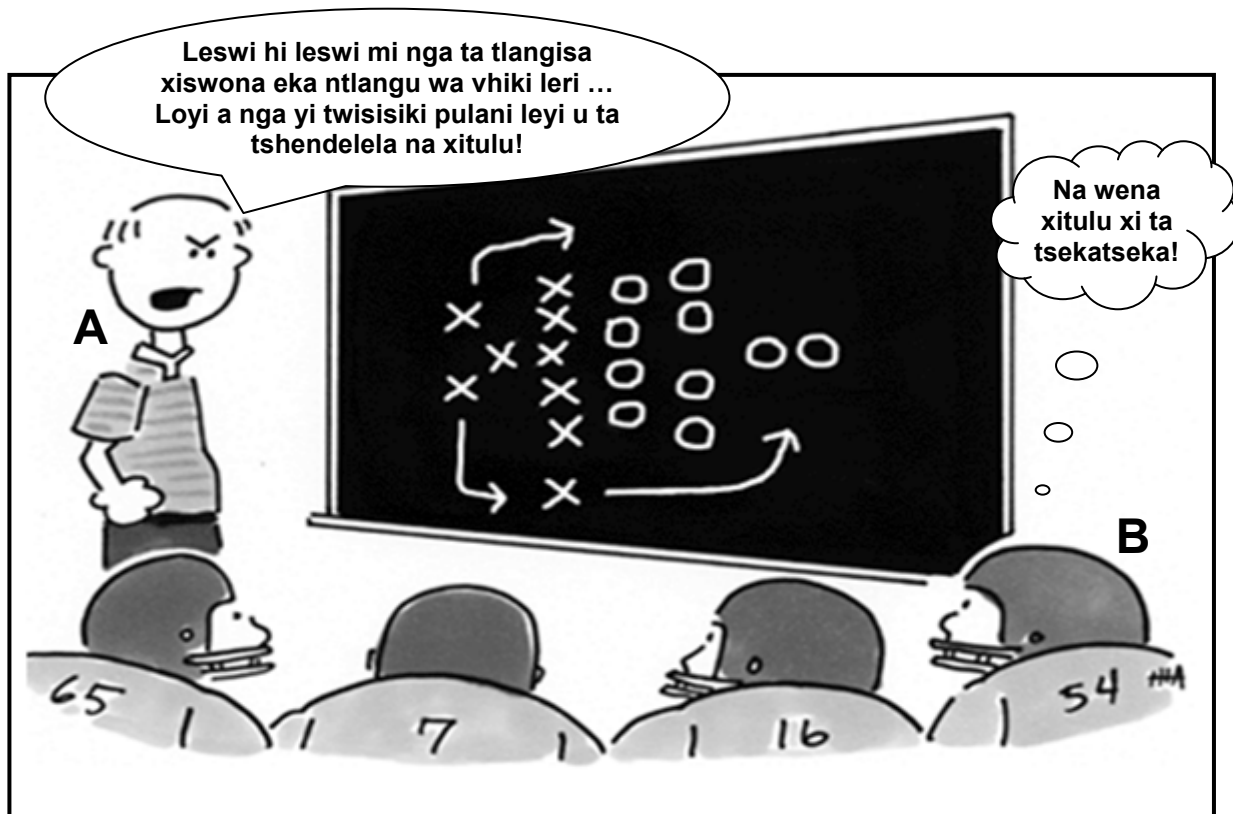
- 3.1 Xana ku navetisiwa yini eka xinavetiso lexi? (1)
- 3.2 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nkarhi lowu taka. Hi ku vangamisela vutomi bya wena! (2)
- 3.3 Kombisa nthathelo wa xiyimo xa le ehnhla eka xinavetiso lexi. (2)
- 3.4 Xana loko munavetisi a ku: 'Hi ku pfanganisela tipende ta mbilu ya wena.' U vula yini? Hlawula nhlamulo yin'we eka leti ti nga laha hansi. (1)
- A Leti u ti lerisiweke.
B Leti u tirhandzaka
C Leti faneleke.
D Leti sasekeke.

- 3.5 Marito lama nge, 'Famba na van'wana!' ya tirhisiwile ku fikelela mhaka yihi? (2)
- 3.6 Hi ku vona ka wena, hi wihi nkoka wa xifaniso xa nkwangulatilo lexi nga eka xinavetiso lexi? (2)
- [10]

XIVUTISO XA 4: KU XOPAXOPA KHATHUNI

Xiyaxiya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA E

[Xi huma eka: www.undertoons.com]

- 4.1 Hlamusela leswi humelelaka eka Khathuni leyi. (2)
- 4.2 Xana vanhu lava va nga va va ri kwihi? (1)
- 4.3 Nyika mavizweni wa rito leri tikisiweke laha hansi.
Loyi a nga yi twisisiki **pulani** leyi ... (1)
- 4.4 Tidoto tinharhu (elipisisi) eka leswi swi vulaka hi munhu wa A ti komba leswaku ... (1)
- A wa va tsundzuxa.
B u tsakile.
C ku na hungu leri siyiweke.
D u lava leswaku va hlula.

- 4.5 Komba ku hambana ka tinhlamuselo ta rito 'xitulu' eka munhu wa A na munhu wa B. (2)
- 4.6 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka ntsongahato.
Leswi hi leswi mi nga ta tlangisa xiswona eka ntlangu wa vhiki leri. (1)
- 4.7 Xana munhu wa A u vonaka a titwa njhani? Seketela. (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 5**XITSHURIWA XA F: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**

- 5.1 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso ehansi ka xona.

Vatolo a va hembangile loko va te 'kuwa ro tshwuka ri na xivungu endzeni'. Ku n'unun'uta Xisandhaku a titshamerile exikhumbanini xa xigurumbana xa yena. A ku ri khale swinene a tshwukisile mahlo hi ku langutela ku vuya ka nghamu yakwe N'waXimange loyi himpfhuka a huma hi mahlambandlopfu a byerile nuna leswaku wa vuya u ya londza mali ya mporosi le matendeni ya lavo chela xikontiri le Masana.

Xisandhaku wa vanhu a nga nonohangi. Sweswi a a ri ku vileleni lokukulu hikuva a a siyeriwile ricece. U te a ha tshame tano maphorisa yo ta ku ga! Leswi na n'wina maphorisa mi ya tivaka, a va kalanga va fika va ha ba xihlahla va tshika mpfundla. A va tela ku n'wi teka va ya le xitichini xa maphorisa. Nsati wa yena a a lwile na nsati wa Mabihani.

A va lwela leswi nsati wa Mabihani a nga kuma N'waXimange na nuna wa yena. Lava va tindzimi to leha hi vona va nga onha timhaka hi ku luma ndleve nsati wa Mabihani. Loko a ku nga ri nyimpi leyi Xisandhaku wa vanhu a nga ta kala a tiva nchumu. N'waXimange yena a a fana na mbyana leyi nga kumetiwa yi ri karhi yi yiva mandza.

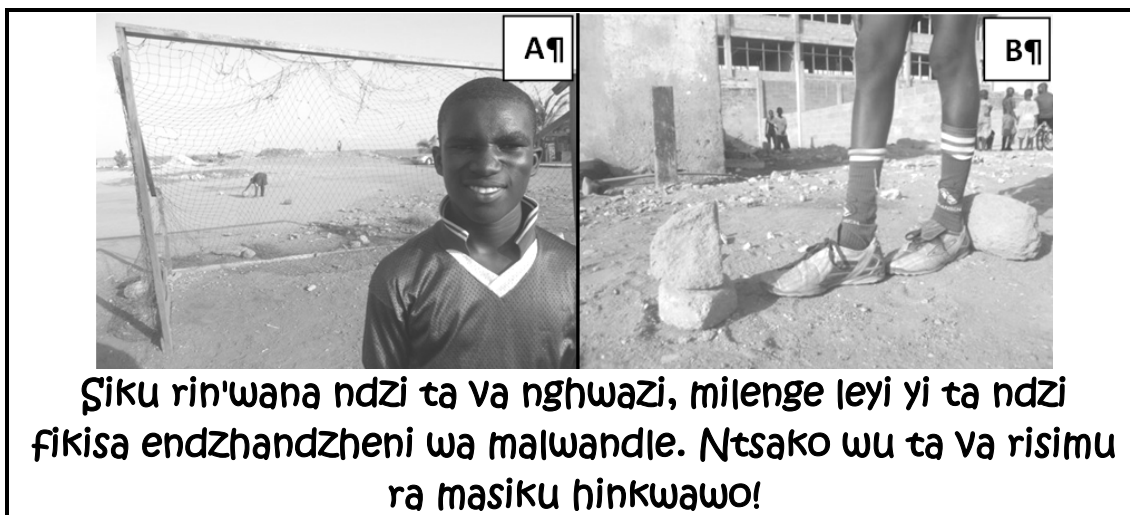
[Vutitumbuluxeri]

- 5.1.1 Sungula xivulwa lexi nga laha hansi hi rihlanganisi 'hikuva'.
A va tela ku n'wi teka va ya le xitichini xa maphorisa. Nsati wa yena a a lwile na nsati wa Mabihani. (2)
- 5.1.2 Nyika tinhlamuselo ta swivulwa leswi landzelaka.
(a) Ku luma ndleve.
(b) Lava va tindzimi to leha. (4)

- 5.1.3 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka tlhelo ra mpfumelo.
Xisandhaku wa vanhu a nga nonohangi. (2)
- 5.1.4 Tsala xivulwa hi rito **tiva** leri nga ta nyika nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa lexi nga laha hansi.
Xisandhaku wa vanhu a nga ta kala a **tiva** nchumu. (2)
- 5.1.5 Tsala ritofularha ra rito leri tikisiweke.
N'waXimange loyi himpfhuka a **huma** hi mahlambandlopfu. (1)
- 5.1.6 Rito '**Mpfundla**' ri le ka vun'we. Yisa rito leri eka **vunyingi**. (1)
- 5.1.7 Rito leri tikisiweke laha hansi i nsinya wa riendli. Tihela u tsala xivulwa lexi u ri yisa eka rhavi ra xivuyevuyeye.
... yi ri karhi yi **yiva** mandza. (2)

XITSHURIWA XA G: XIFANISO

- 5.2 Xiyaxiya xifaniso lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

[Xi huma eka: www.google.com]

- 5.2.1 Rito ntsako eka xivulwa lexi nga laha hansi i rivitimpfelelo, tsala xivulwa hi rito leri ri pfelelaka ri huma eka rona.
Ntsako wu ta va risimu ra masiku hinkwawo! (2)
- 5.2.2 Siva marito lama tikisiweke hi masivinene lama faneleke.
Milenge leyi yi ta ndzi fikisa endzhandzheni wa **malwandle**. (2)

5.2.3 Tihela u tsala xivulwa lexi nga laha hansi kutani u yisa rito leri tikisiweke eka munhu wa vunharhu.

Siku rin'wana **ndzi** ta va nghwazi.

(2)
[20]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40
NTSENGO WA TIMARAKA: 80